

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Наливайко Д.С. Очима Заходу.Рецепція України в Західній Європі XI- ХУІІІ ст.- К., 1998.-С. 53 ;2.Мельникова Е.Л. Древняя Русь в свете зарубежных источников.- М., 1999.-С. 353; 3.Наливайко Д.С.Вказана праця.-С.58;
- 4.Пашуто В/Г. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. - М., 1950.-0.2^6; 5.Січинський В. Чужинці про Україну.-К., 1992.-С.36-37; 6.Нудьга Г.Період магістри і доктори. Українські студенти в університетах Європи ХІУ-ХУІІІ ст.// Жовтень.- 1982.- №3.- С.91-93; 7.Історія України в особах : Польсько - литовська доба. - К., 1997.-С.90-91.8.Борщак І. Ідея Соборної України в Європі в минулому.-Париж,1923.-С.5-9; 9.Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках)-К. 1992.-С.108,136,175; 10.Наливайко Д.С. Очима Заходу...-КІ998.-С.200-205; 11.Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка. -К.,1992.-С.268,333; 12.Борщак І. Вказана праця.-С.11-15; 13.Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка...-К.,1992.-С.260; 14.Нудьга Г. Не бійся смерті: Повість - есе. Історичний нарис.-К., 1991.-С.284; 15.Нудьга Г.Республіка козаків(Середньовічна Європа про Січ та козаків).-Львів,1991,-С.204-206; 16.Січинський В. Вказана праця.- р.171; 17.Дзюба Е.Н. Переводческая деятельность воспитанников Киевской Академии (ХУІІІ в.) // Культурные и общественные связи со странами Европы.- К., 1990.- С. 65; 18.Борщак І.,Рене Маргель. Іван Мазепа : життя й пориви великого гетьмана - К.,1991.-С.118,199; 19.Наливайко Д.С.Козацька християнська республіка...-К.,1992.-С.367; 20. Січинський В. Вказана праця.-С.171-173 21.Зінкевич О.Україна :Путівник.-К.,1993.-С.261.

О. К. Струкевич

ПРО МОНАРХІЧНУ МОДЕЛЬ ПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ-ГЕТЬМАНЩИНІ

Вивчення історії Української козацької держави спонукає до аналізу такого прояву її функціонування як форма державного правління. Праці І.Бойка, С.Величенка, М.Грушевського, Я.Дашкевича, Д.Донцова, Д.Дорошенка, І.Крип'якевича, О.Оглобина, Л.Окиншевича, О.Путра, В.Смоля, В.Степанкова, О.Субтельного та інших істориків дозволяють стверджувати, що зусилля вчених концентрувалися на виявленні спроб гетьманів (і, насамперед, Б.Хмельницького) утвердити ідею спадкового гетьманства, зосередити у своїх руках максимум владних повноважень¹. Поряд з тим в українській історичній науці намітилася тенденція до вивчення й внутрішньої природи українського монархізму. Тут слід назвати праці В.Липинського та С.Плохія, зосереджені на соціальнополітичних особливостях, виявленні джерел легітимності влади Б.Хмельницького².

Нашу увагу у даній темі привертають характеристики політичного самовизначення старшин Української козацької держави стосовно монархічної форми правління. Потреби ведення війни проти Польщі давали Б.Хмельницькому повну владу над старшинством і козацтвом як воєначальнику. Вимоги такого характеру влади з боку гетьмана і готовність її визнавати з боку старшин ґрунтувалися, безумовно, на січовій традиції, за якою влада гетьмана під час військового походу визнавалася абсолютною. Посилаючись на таке сприйняття, можна прокоментувати звернення Б.Хмельницького на військовій нараді під Замостям: "Панове полковники! Тут на війні мій один голос - усім наказ! До послухенства всі і ждати моїх наказів!"³.

Витворення держави потребувало вирішення широкого обсягу питань законодавства, судівництва, адміністрування як на місцевому, так і на центральному рівнях. Негайного вирішення потребували і зовнішньополітичні справи. Природно, що гетьман свою владу воєначальника поширював і на нові сфери суспільно-політичного життя. І саме тут він наштовхувався на опір, насамперед соціальних низів, які вимагали дотримання традицій. У справі відлучення рядового козацтва від прийняття політичних рішень Б.Хмельницький цілком міг опертися на старшинство. Як це і сталося уже в липні-серпні 1648 р., коли гетьман відмовився від скликання Генеральної ради. Тут гетьман міг опертися на природне прагнення еліти монополізувати право управління суспільством. І хоча ні гетьман, ні старшина не могли піти на скасування традиції, вони все ж таки зуміли усунути широкі суспільні верстви від політичних справ, звівши їх роль до висловлення згоди щодо фактично уже прийнятих на Раді старшини ухвал.

Проте ті ж самі старшини, будуючи свої взаємини за принципом: рівний над рівним влади не має, не могли не чинити опору концентрації влади у руках гетьмана. Згадаємо висловлювання М.Кривоноса: "Ти не є нашим присяглим гетьманом, так і я ним можу бути, як і ти"⁴. Типологічно подібними йому є й міркування стосовно взаємин між гетьманом і старшиною у доносі на І.Самойловича⁵.

Разом з тим, у тогочасному українському суспільстві існувало доволі чинників, які формували у еліті схильність до обрання монархічної форми правління. Визнанню старшиною своєї підвладності гетьману передусім сприяло загострення соціально-економічних суперечностей між "старшинським началом" і народом. Старшини не могли не усвідомлювати, що своє соціально-політичне становище вони не зможуть реалізувати у соціально-економічному аспекті до тих пір, поки не утвердиться міцна гетьманська влада. А що вона може працювати у даному напрямі демонстрував сам гетьман, видаючи охоронні універсали монастирям, шляхті на їх володіння, спонукаючи посполство до послуху їм. Врешті ім'я Богдана стало символом національного звільнення, гаслом продовження боротьби з Польщею. Для абсолютної більшості старшин успішність цієї боротьби була єдиною гарантією від розорення та знищення польськими властями.

Так, цілий комплекс мотивів підвів старшинство до сприйняття ідеї монархізму та її перенесення на особу Б.Хмельницького. Показовими у даному аспекті можуть бути слова учасника українського посольства, чигиринського хорунжого Василя, сказані М.Потоцькому у жовтні 1650 р.: "Правда, бувало те, що того гетьмана, котрого обирало військо, потрібно було скинути... Однак цей гетьман від Бога даний і гетьманом над військом поставлений; хіба, що його і сам Бог скине"⁶. Як стверджує у своєму дослідженні С.Плохій, доволі широке і репрезентативне коло старшин вживало гетьманську титулатуру з додатком "Божою милістю" далеко ширше, ніж сам гетьман, що теж вказує на монархічні орієнтації старшинства стосовно Б.Хмельницького⁷. Яскравим підтвердженням цьому є звернення М.Пушкаря до віленського воєводи від 30.12.1652 р.: "Божою милістю великого государя Яна Казимира короля польського... тою ж Божою милістю від Богдана Хмельницького гетьмана війська запорозького міста Полтави від Мартина Пушкаря полковника..."⁸

Проте дальший хід подій дає нам підстави стверджувати, що орієнтації окремих представників старшини не вийшли за межі особистої харизми Б.Хмельницького й не переросли в харизматичне сприйняття посади гетьмана безвідносно до конкретної особи. Через дуже короткий час старшини монархічні домагання Д.Многogrішного й І.Самойловича вже ставили їм у вину. Не прийнята була старшинським з'їздом 1763 р. й спроба "клієнтів" останнього гетьмана перетворити його посаду на спадкову у родині Розумовських⁹.

Приглядаючись пильніше до того, що було витворено українською елітою на терені монархізму, ми мусимо передусім зазначити, що тодішні соціально-економічні процеси витворювали інституцію українського монарха близькою до відповідних західноєвропейських, але не до східних деспотій. Насамперед, це було зумовлено, як доводив В.Липинський, характером козацького і старшинського землеволодіння: "З хвилиною заволодіння землею по лицарському праву меч процес європеїзації козацьчини був завершений. В козацькій Україні, як і в Західній Європі, з лицарського родового права на землю впливають обов'язки лицарського роду супроти землі, супроти Держави"¹⁰.

Теоретичні висновки історика чудово підтверджує своїм "Ексерптом" провідний правник середини XVIII ст. бунчуковий товариш Ф.Чуйкевич. Зіславшись на "Саксон" і "Литовський статут", він писав: "...Коли з допомогою Божою Малоросіяни з гетьманом Богданом Зіновієм Хмельницьким, Кров'ю Своєю визволили Малу Росію, від ярма лядського і від держави польських королів, а прийшли в підданство всеросійського Монарха... Олексія Михайловича: в ту пору з обох боків Дніпра, вся земля була малоросіянам спільна і загальна... і тому сталися всі добра малоросіянам бути власними і приватними через займи..." Як бачимо, центральною думкою уривку є твердження, що на службу до царя стани українського суспільства прийшли зі своєю землею "Кров'ю Своєю" визволеною¹¹.

Разом з тим, визнаючи харизму царя, старшини для утвердження у праві власності на маєтки шукали документів, підписаних монаршою рукою. Проте це зовсім не означало, що вони визнавали таким чином факт отримання землі з рук і за милістю царя. Він, своєю миром помазаною на царствування особою і рукою, мав лише зайвий раз узаконити уже чинний стан речей. Таке сприйняття ролі царя чітко фіксується, наприклад, у статтях договору 10-ти правобережних полків з московським монархом від 17 березня 1674 р. І свої, і козацькі маєтки старшини визначали як „свої фунти вічні батьківські і дідівські”, „куплені”, і вимагали, „щоб великий государ тим всім пожалував їх по-попередньому”¹².

Потребуючи легітимації набутих маєтків за допомогою царського указу, старшини, разом з тим, не могли уявити собі ситуації, коли б цар на свій розсуд міг позбавити їх цих же володінь. Так І.Виговський, що просив у царя маєтків за службу для себе та своїх родичів, через деякий час, наштотхнувшись на спроби царя розпоряджатися жінчиною земельною власністю, казав послу В.Кікіну: ¹*Хоча царська величність зі своєї государської волі, ті маєтності жінки моєї і звелів роздати ляхам... а я поки буду живий, тих маєтностей жінки своєї ляхам володіти не дам". При цьому гетьман запевняв, що і надалі служитиме цареві¹³. Як бачимо, засвідчення своєї готовності продовжувати службу не обмежувало схильності гетьмана захищати перед царем свою власність, навіть ним же легітимізовану.

Отже, орієнтації на підлеглисть законному й наділеному харизмою політичному провіднику в Україні-Гетьманщині вибудовувалися подібно до західноєвропейських. Тому застосування влади стосовно об'єктів гетьманської юрисдикції в жодному випадку не могло бути свавільним, гетьман мусив своїм, навіть каральним, діям обов'язково надавати легітимності. Адже він мав справу не з рабами чи холопами, а з суб'єктами політичного життя, котрі жили і діяли, за формулюванням Ю.Хмельницького "постерігаючи здоров'я свого, жінок і діток і цілості маєтків своїх і вольностей, криваво набутих"¹⁴.

Яскравим свідченням європейськості української моделі монархізму є й вибудування стосунків гетьмана з підданими на засадах договорності. Одним з проявів цього стало забезпечення від 28 червня 1657 р., дане Б.Хмельницьким шляхті Пінського повіту, яка присягнула йому на підданство. Гетьман, зі свого боку, теж присягав: "Так само всі умови, до союзу належні статечне додержати...",¹⁵

Відсутність міцної політико-культурної орієнтації на монархізм у середовищі старшинства, природноісторична боротьба між місцевою і центральною владою, за постійного втручання в цю боротьбу зовнішньополітичних суб'єктів не сприяло утвердженню у свідомості української еліти цінності монархізму. І все ж логіка внутрішньополітичного розвитку новоствореної держави спонукала гетьманів як представників центральної влади, час від часу звертатися до теми монархізму¹⁶.

Проте власний монархічний принцип, не з огляду на політико-культурні, а виключно на зовнішньополітичні обставини, не мав реальних шансів для утвердження в Гетьманщині. "З ним не тільки конкурував, його попросту витісняв монархічний принцип деспотичного характеру. Монархія стала в Україні символом необмеженої царської влади. І тут Москва перетинала власні українські тенденції"¹⁷.

Отже, історія становлення і функціонування Української козацької держави засвідчує, що тенденція до витворення монархічної форми правління протягом усієї історії України-Гетьманщини завжди мала достатньо підстав та чинників для своєї реалізації. Проте, існуючи як реальна можливість, дана тенденція так і не змогла себе втілити. Цьому перешкодили, по-перше, початкова відсутність у свідомості політичної еліти міцних політико-культурних позицій щодо заснування монархії на базі посади гетьмана, безвідносно до конкретних осіб; по-друге, природноісторична боротьба між місцевою та центральною владою. Останній чинник не можна розглядати відособлено від зовнішньополітичних обставин. Адже, як засвідчує історичний досвід європейських незалежних держав, боротьба центральної і місцевої ланок влади у межах внутрішньополітичного процесу неминує завершуватися перемогою монархізму. Проте втручання в таку боротьбу зовнішнього чинника російського монархізму позбав-

ляло українську монархічну тенденцію можливостей для практичного втілення. Нарешті, сприйняття старшинською елітою української землі в цілому та своїх маєтків як визволених, здобутих за лицарським правом меча стало основою для формування монархічної форми правління в Україні за європейським зразком.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: В. Степанков Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648 - 1657 рр.) // Укр. істор. журн. - 1995. - № 4. - С. 14 - 33; 2. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею й організацію українського монархізму. Писані 1919-1926 р.р. - Відень, 1926. - 580 с.; Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимації гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей.* - Т. III. - К., 1994. - С. 86 - 110; 3. Цит. за: Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. Військово-історична студія. - Мюнхен, 1954; Львів, 1994. - С. 21; 4. Цит. за: Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648 - 1657 рр.) // Укр. іст. журн. - 1995. - № 4. - С. 19; 5. Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. Часть I. 1649 - 1687. - М., 1858. - С. 304; 6. Цит. за: Смолий В., Степанков В. Українська державна ідея - С. 63; 7. Плохій С. Божественне право гетьманів... - С. 92-97; 8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі: ІР НБУВ). - Ф. II. - Од. зб. 15539-15541. - Арк. 1; 9. Струкевич О.К. Друга Малоросійська колегія: заснування, компетенція, політико-адміністративний аспект діяльності (Дисертація... кандидата історичних наук). - К., 1994. - С. 74; 10. Липинський В. Україна на переломі 1657- 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII -ім столітті. - Відень, 1920. - С. 126, 124; 11. ІР НБУВ. - Ф. 61. - Од. зб. 155. - Арк. 2; 12. Акты ЮЗР. - Т. 11. - С. 396; 13. Там само. - С. 811; 14. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. - Т. 3. - К., 1898. - С. 445; 15. Цит. за: Липинський В. Україна на переломі... - С. 16; 16. Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління. - С. 32; ІР НБУВ. - Ф. II. - Од. зб. 15584. - Арк. 6; Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. - Т. 2. - К., 1993. - С. 31; Енциклопедія українознавства. - Т. 10. - С. 3607; 17. Крупницький Б. Основні проблеми історії України. - Мюнхен, 1955. - С. 48.

В.С. Мазурик

ВІД БАРУ ДО ТАРГОВИЦІ: СХІДНЕ ПОДІЛЛЯ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (сер. 60-х - поч. 90-х рр. XVIII ст.)

Бар і Тарговиця. Два населені пункти на Правобережній Україні. В географічному плані їх до певної міри можна вважати своєрідними "точками - оронентами", що із заходу та сходу обмежують історичну область Брацлавщини. В такому сенсі заголовок даного тексту можна трактувати як визначення територіального об'єкту дослідження - Східного Поділля, що у XVIII ст. носило офіційну назву "Брацлавське воеводство". Проте назви цих міст більш ніж два століття тому сприймалися радше не в географічному, а в політичному контексті. Саме Бар і Тарговиця стали центрами двох конфедерацій, які були діаметрально протилежні за змістом, і кожна з яких відіграла далеко не останню роль у завершенні історичного шляху першої Речі Посполитої. Саме про ці події йдеться в наведеному нижче матеріалі.

В першій половині XVIII ст. Польська держава перебувала в стані гострої кризи, практично - на порозі повної деструкції та анархії. Ця теза давно стала аксіомою в історіографії і не потребує на свою користь додаткових аргументів; істориків цікавлять насамперед причини цього явища, а якщо точніше - в якій царині їх (тобто, причини) слід розшукувати - у внутрішній політиці Речі Посполитої чи серед ласих на чужі території держав-сусідів. Останніх справді не бракувало, проте абсолютна більшість дослідників даного періоду, формулюючи своє ставлення до цих подій, сходяться на думці, що "магнатська олігархія", якою власне і була в цей час Річ Посполита, значною мірою сама довела себе до такого стану. Адже лад Речі Посполитої виріс з типової для станової монархії дилеми: як знайти таку форму держави, при якій влада і свобода особистості (читай - повна свобода магнатської верстви - В.М.) не вступали б у протиріччя¹. Така форма була віднайдена у вигляді аристократичної республіки із слабким виборним королем і сильним (більше на словах, ніж на ділі) сеймом. Насправді сейм, в якому домінував принцип *liberum veto* і де над депутатами дамокловим мечем нависали сонмища інструкцій, позбавляючи їх